

חרבת חממה מצפה כרם גבעת עוֹדֵד חי

אפרים שלאין

ארח בן-גוריון. צילום: אפרים שלאין

מבוא

הר הרצל, המתנשא לגובה של 834 מטר במערב ירושלים, מסמל את חזון מדינת ישראל. במורד ההר צפונה ממוקם בית הקברות הצבאי ומערבה - הר הזיכרון, שעליו מוסדות "יד ושם" - אוהל "יזכור" ו"בקעת הקהילות", לזכר מיליוני היהודים שנספו במלחמת העולם השנייה. המתחם, על שלושת אתריו, מהווה את המוקד הייצוגי של מדינת ישראל וירושלים בירתה. אתרים אלה משלבים את החזון הציוני והגשמתו, את השואה והתקומה, הגבורה ומנוחת העולמים, הגולה ובני הארץ, תקופות של עבר, הווה ועתיד.

בצמוד ל"יד ושם", בהמשך אותו הרכס, בנקודה שבה חובק יער ירושלים את העיר, נמצאת כיפה רמה המוכרת במספר שמות: שמה הרשמי "מצפה כרם", שמה בעבר "חרבת חממה" ושמה המוצע "גבעת עודד חי". סיפורה של כיפה זו, המובא בחוברת זו, הוא סיפורה של מדינת ישראל וארץ ישראל; זהו סיפור של גבורה ושואה, חיים ומוות, הארץ שלנו והגולה.

חוברת זו מוקדשת לזכרם של לוחמי "פלוגת יהונתן", משחררי הגבעה בקרבות תש"ח, ולכבודו של מר אלי זוהר, מספר סיפור הקרב מאז ועד עתה.

תרבות חקלאית בחרבת חממה

הנוף האופייני בהרי ירושלים הוא נוף של מדרגות חקלאיות. חלקים נרחבים מהמדרונות והעמקים באזור הוכשרו לעיבוד חקלאי, אגב הפיכתם לנופי מדרגות חקלאיות. רוב המדרגות החקלאיות הללו מעובדות מאז ימי קדם ובחלקן עד ימינו אלה. המדרגות יצרו תשתית פיסית לקיומה של חקלאות ושל אוכלוסייה חקלאית באזורים הרריים אלה.

תפוצתן של המדרגות החקלאיות בהרי ירושלים מושפעת ממכלול התנאים הפיסי-גרפיים והתרבותיים, שאפיינו את האזור במרוצת הדורות. המדרגות החקלאיות משמשות שמורות תרבות ונוף, והן מעידות על התפתחות התרבות החקלאית וההתיישבות בהרי ירושלים במהלך השנים.¹

חקלאות המדרגות, באזור ההררי והשחון, נתקלה בקשיים רבים. האדם השכיל להתגבר על קשיים אלה, בין היתר, בעזרת מבנים ומתקנים שהקים לאורך הדורות לטובת הייצור החקלאי ולשם עיבוד התוצרת החקלאית. ואכן, יער ירושלים עשיר בשרידי מבנים ומתקנים, בורות מים ואגירה, גתות ומבני שומרה, המעידים על העבודה החקלאית הרבה שנעשתה באזור.

שרידי תרבות חקלאית מצויים גם בחרבת חממה. באתר מתקני יצור שונים, אגנים ומשטחי דריכה, בורות מים, גתות ומערות. על פי סקר של רשות העתיקות, שהתבצע במקום, מצויים באתר כ-15 גתות ומתקנים (האתר עצמו טרם נחפר). התקופות שלהן מייחסים פעילות חקלאית בסביבה זו הן: הברונזה הקדומה, ברזל ב', רומית, ביזנטית, וייתכן גם התקופה ההלניסטית.²

השם "חרבת חממה" קושר אף הוא את האתר לתרבות החקלאית. המילה "חממה" בערבית פירושה יונים. במדרון המערבי של הגבעה נמצאים כוכים בסלע, המזכירים מתקני קולומבריום. אחת ההשערות היא, שכוכים אלה שימשו לגידול יונים. מכאן, שחרבת חממה היא חורבת היונים.

במשך מאות שנים ערביי עין כרם עיבדו את שטח ההר. שרידי תאנים, שקדים, זיתים ועצי בוסתן, הפזורים ביער ירושלים, הם זכר לתקופה זו. בעונת הקטיפ

¹ צבי, י., ורון, ד'. (תשל"ז). "התפוצה של המדרגות החקלאיות בהרי ירושלים", בתוך: שמואלי, א', גרוסמן, ד', ור', זאבי (עורכים). יהודה ושומרון: פרקים בגיאוגרפיה יישובית. ירושלים: הוצאת כנען, כרך א', עמ' 210-229.
² רשות העתיקות. מצפה כרם, נספח ארכיאולוגי. מספר אתר 54. ירושלים - תכנית מתאר מקומית (נמצא באינטרנט).

שרידי קולומבריום. צילום: אפרים שלאין

נהגו החקלאים לשהות מספר ימים ברציפות בשטח החקלאי המרוחק מכפר המגורים, גם כדי לשמור על התוצרת החקלאית בשדה וגם לצורכי מיון ואריזה. מבני השומרה ומבני שמירה אחרים שימשו את החקלאים ואת השומרים בעוד ששרידי המתקנים החקלאיים, הפזורים ביער, שימשו את ערביי עין כרם בעבודתם החקלאית.

חרבת חממה במלחמת העולם הראשונה

אתר חרבת חממה קשור בתולדות המלחמות, שהתחוללו באזור. בסוף 1917, החל הצבא הבריטי להתקדם אל פנים הארץ, לאחר שגבר בסיני על חילות התורכים והגרמנים. לאחר ניצחונות בדרום הארץ פנה והסתער על ירושלים ממערב. כחלק ממערך הביצורים להגנת ירושלים, הקימו התורכים בחרבת חממה קו ביצורים, הבנוי מתעלות חפורות, בשני גבהים, במפנה הדרומי-מערבי של המקום. דיביזיה 60, שרוב חייליה היו בני לונדון וסביבותיה, התקדמה ממישור החוף לירושלים. ב-7.12.1917, בקרב קשה, כבשו את נבי סמואל והתקדמו אל דיר יאסין, עין כרם וליפתה. יומיים לאחר מכן, ב-9.12.1917 נכנעה בפניהם ירושלים, ללא קרב.³

שרידי תעלות ההגנה, שהתורכים חפרו, נמצאות באתר של חרבת חממה. מספר אבשלום יעקבי, מילדיה הראשונים של בית הכרם:

"הרבינו לשוטט בסביבת בית הכרם בזמן הלימודים ובעיקר בשעות הפנאי. לאן? הכול היה מעניין!... במערב: רכס הרים גבוה, כיום הר הרצל, שהיו בו עמדות ומוצבים ששרדו ממלחמת העולם הראשונה. המחפורות והבונקרים הגיעו לעתים לעומק של ארבעה מטרים. שם מצאנו מציאות: כדורי רובה, חלקי חגור ושאר מציאות. פעם גילינו פגז תותח חי, מיהרנו והודענו על כך והוזמנה המשטרה והיא סילקה אותנו..."⁴

³ וילנאי, ז' (1974). ירושלים החדשה, כרך ג'. ירושלים: הוצאת אחיעבר. עמ' 48-50.

⁴ יעקבי, א' (1999 תשנ"ט). בשבילי עפר, פרקי חיים. ירושלים: הוצאת בית הוועד הישן, בית הכרם. עמ' 14.

שרידי תעלות מביצורי התורכים – מלחמת העולם הראשונה. צילום: אפרים שלאין

חרבת חממה והר הרצל במלחמת העצמאות

במלחמת העצמאות שימשה עין כרם בסיס לערבים במלחמתם נגד ירושלים היהודית ובעיקר נגד השכונות בית וגן, יפה נוף ובית הכרם. רכס הר הרצל נקרא באותה תקופה "שארפאה", היינו הצופה, משום שממנו ניתן היה לצפות על פני כל הסביבה, הן על ירושלים המתרחבת והן מערבה לכיוון צירי הגישה מהשפלה לירושלים - היישובים דיר יאסין, קסטל, צובא, עין כרם ונבי סמואל. חשיבות רבה הייתה לאיסוף מודיעין ביחס לפעילות הערבים בהר, למערך הביצורים בו ויותר מאוחר לכיבוש הרכס.

התיאור המובא להלן, מתוך רשימותיו של יוסף בילר, המספר על עצמו בגוף שלישי, מביא מעט מטעמה של מלאכת איסוף המודיעין:

"יוסף היה באותה התקופה עסוק מאוד. הוא היה מפקד קטע במערב ירושלים ויחד עם מפקדים אחרים תכננו את מערך ההגנה של מערב ירושלים, כי הימים היו חמים, והאנגלים תכננו לעזוב את הארץ.

יום אחד, קיבל יוסף הוראה מהפיקוד להכין תרשים של הר שאראפאה, שהיה מאוכלס על ידי ערבים. השארפאה, הוא הר הרצל של היום, הנמצא מול בית וגן ובהמשכה של בית הכרם ויפה נוף.

יוסף לקח את כלבו ביום שישי אחרי הצהריים והתקדם לעבר ההר מצד הוואדי המפריד בין דיר יאסין כאילו לטיול של מה-בכך, על מנת לראות את כל ההר ולציין בזיכרונו בדיוק את החפירות שהיו קימות שם עוד מזמן הטורקים... הכלב היה כלב בינוני "סלוני" ויוסף לקח אותו בתור הסוואה, כאילו לטיול. גם הערבים היו רגישים באותה התקופה לקראת הבאות, ובייחוד במקום זה, שהיה מובלעת בתוך שטח מאוכלס על ידי יהודים. יוסף הסתובב בשטח כשעה, עד שפגשו אותו שני ערבים ושאלו אותו לא בידדות יתירה מה מעשיו במקום.

'אני מחפש את מקום מגוריה של נעמה', ענה יוסף בו ברגע. שני הערבים התבוננו זה בזה, ואמרו ליוסף שילך איתם והם יביאוהו לביתה. אותה נעמה, שיוסף נזכר בה, הייתה ערבייה מבוגרת, שבדרכה לשוק הייתה עוברת בבית הכרם ומציעה לתושביה ירקות ופירות עונתיים, והייתה נכנסת גם לביתה של מלכה אשתו, ואמה של מלכה, בת-שבע שלאין, הייתה לא פעם קונה ממנה, לאחר שהייתה משוחחת עמה בערבית, שהייתה שגורה על פיה עוד מימי לדותה בגליל, והייתה עומדת אתה על המקח...

בהגיעם לביתה של נעמה, אמר לה יוסף, שאימא של אשתו ביקשה ממנה, שמחר, בשבת, תביא לה שני רוטל (כשישה ק"ג) תאנים, כי יש לה אורחים. הערבייה שמחה להזמנה, ושני הערבים שוכנעו בקשר לביקורו של יוסף במקום, והוא ירד מההר בדרך המובילה לבית הכרם.

למחרת, בעת שיוסף שרטט את מערך התעלות בשארופה, ביקרה בביתם נעמה והביאה את התאנים. יוסף שטף צלחת עם פרי ונגס בו, כשהמשיך בציור המתחם והעמדות המוצעות על ההר. לפי התכנון, היה צריך להיות אחד האתרים הראשונים בירושלים שהיהודים היו צריכים להשתלט עליו.

שנה לאחר האירוע, הביא יוסף הביתה פירות מאותם העצים עצמם, אותם קטף בעצמו, כשהיה יורד לחופשה לביתו כשמסר את הפיקוד למחליפו.⁵

לאחר הכרזת האומות המאוחדות, בכ"ט בנובמבר 1947, על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל, גבר המתח הביטחוני במרחב ירושלים. מערב העיר היה תחת אחריות חבל 2 של "ההגנה", בפיקודו של יוסף בר-נון, שתיאר כך את המצב ביחס לרכס השולט, המוכר כיום כרכס הר הרצל:

"בדצמבר היו שלגים והיה קשה להימצא בעמדות. באותם הימים כבר עמדנו בחזית נגד הבריטים והעזנו אף לפטרל בנשק גלוי, למרות החיפושים. הערבים היו עולים על שטח הר הרצל (א-שרעפה) מכל העברים: מעין כרם בדרום, ממזרח ממלחה. הכפר הקשה ביותר בהטרדה ובשנאה היה עין כרם. עיקר העבודה מדצמבר היה - התבצרות וארגון היחידות לתגובות על ההתקפות והתקפות הנגד.

לאחר ההטרדות המרובות מעין כרם והצליפות על בית וגן, יפה נוף, והדרך לבית הכרם, החלטנו לכבוש את ה'שרעפה' (היום הר הרצל). תכננו לתקוף בלילה, בכוח לא גדול ובנשק מצומצם, שכלל מקלע 'לואיס', שנאלצנו לפרוק ולהרכיבו בכל פעם כדי להפעילו. עלינו לפנות בוקר, בטרם אור, והתבצרנו במקום בחפירות הטורקיות מימי מלחמת העולם הראשונה, חשבנו שדאגנו לכל. מיד התברר שלא קבענו דרכי גישה אל ההר מהשכונות יפה נוף ובית וגן - דבר שעלה לנו ביוקר. כשהאיר השחר לא יכולנו להביא לאנשים מים ואוכל וכל עלייה לשם הייתה כרוכה בסכנה. הטלתי את עיבוד תכנית העלייה להר על סגני משה ריינהולד (רינות) ועל יהודה יעקובי.

בבואנו להר מצאנו אותו ריק מערבים. ההר היה ממוקש על ידנו ונאלצנו לחפש את המוקשים ולהרחיקם. ביום הראשון נפל החבר הורן מיריות ערבים, שנמצאו

⁵ בילר, י'. (2005 תשס"ה). **ארצה עלינו**. קטעים על ארגון "ההגנה" ובית הכרם. ירושלים: הוצאת "ארגון חברי ההגנה בירושלים". עמ' 148.

בעמדה הקרובה ביותר, שנקראה 'חרבת חממה'. בלילה נעשתה פריצת דרכי גישה על ידי ירח עציון, ובימים הבאים כבר הייתה לנו גישה בטוחה יותר לעמדותינו בהר.

באחד הערבים הראשונים צריך היה להחליף את האנשים שעל ההר. כשחזרתי לבית וגן מצאתי את מפקד המקום והאנשים המיועדים להחלפה של האנשים בהר, כשהם דנים בדבר עזיבה בשל הקשיים. הפסקתי את הדיון ופקדתי על האנשים לעלות מיד להר. הרכבתי יחד עם סמל נוטרים את ה'לואיס' שהיה בידינו, והעליתיו להר.

הערבים ניסו כמה פעמים, אך לא הצליחו לכבוש את ההר. היום פליאה בעיני איך הצלחנו להחזיק בהר מספר כה זעום של אנשים ובנשק כה מועט. בקרבת מקום הייתה עמדה ערבית מבוצרת 'חרבת חממה', שהייתה מטרידה אותנו מאוד... בתקופה מאוחרת יותר, כאשר יצאו האנגלים, כבשנו נקודה זו.⁶

⁶ ההגנה בירושלים - עדויות וזיכרונות מפי חברים. ספר שני. (תשל"ה). ירושלים: הוצאת ארגון חברי ההגנה בירושלים. עמ' 22-23.

סיפור כיבושה של חרבת חממה

ההפוגה הראשונה, שנמשכה שישה שבועות, הגיעה לקיצה ב-8 ביולי 1948 בשעה 10:00. היום הראשון לקרבות נפתח בצליפות ובהפגזות. חילופי אש כבדים נרשמו באזור השארפא ובבית וגן. מפקד המחוז, דוד שאלתיאל, בחר במבצע מוגבל בגזרת בית וגן-שארפא. אפשר שהושפע בשיקוליו מן הידיעות על הכוונות הערביות ביחס לעין כרם ואולי בחר לפעולה את המרחב הדרומי-מערבי של העיר, בכוונה להרחיב את פרוזדור היציאה מירושלים.⁷

המשימה הוטלה על כוח לוחמי פלוגת "יהונתן", המנוסים שבלוחמי הגדנ"ע, בסיוע מחלקת חי"מ ופלוגת לח"י, שכן רוב הכוחות של חטיבת ירושלים יועדו לפרוץ לעיר העתיקה. כיבוש חרבת חממה הוטל על פלוגת הלח"י ואילו פלוגת "יהונתן" ומחלקת החי"מ יועדו לעלות על בית מזמיל (קריית היובל). ערב הפעולה ביקש מפקד הלח"י להחליף משימות. על אף שהמפקדים כבר ערכו סיור מקדים בגזרותיהם, הכינו את הכוחות ולמדו את המפות, הסכים מפקד פלוגת "יהונתן", עודד חי, להחלפה, באמרו: "אני מכיר את חרבת חממה. לפני שנים הקמתי שם מחנה צופים. יש שם חפירות תורכיות לכיוון עין כרם. אפשר להתחלף. אני אסדר".

על 70 לוחמי "יהונתן" ואנשי החי"מ, בפיקודם של עודד חי וסגנו אלי זוהר (ליכטנשטיין), הוטל, אפוא, לכבוש את חרבת חממה. בו בזמן, אמורה הייתה פלוגת הלח"י לכבוש את מוצב "צריף הפח" (אזור תחנת הדלק בקריית היובל) ולאחריו את בית מזמיל. שתי ההתקפות תוכננו להיערך בחסות החשכה ולאחר ריכוך ארטילרי מתותחים ומרגמות 81, 75 ו-121 מ"מ, שהוצבו ברוממה ובבית הכרם ונמצאו גם בידי הכוחות המסתערים.

שעת היציאה לפעולה נקבעה ל-9 ביולי 1948, יום שישי, בשעה 22:00. הכוח התכנס בגבעת השארפא (הר הרצל) וכל המי ומי בחטיבת ירושלים באותה העת, ובהם דוד שאלתיאל מפקד המחוז, באו לאירוע המיוחד של צאת הנערים לקרב.

לאחר חצות החלו הכוחות לנוע. לוחמי הלח"י נעו לכיוון צריף הפח ולוחמי "יהונתן" יצאו בחיפוי לוחמי החי"מ, שהתמקמו במטע הגפנים בגבעה הסמוכה

⁷ לוי (לויצה), י' (1986 תשמ"ו). תשעה בקין. תל אביב: הוצאת מערכות. עמ' 305-307.

לחרבת חממה, כיום גבעת "יד ושם". הם נעו במורד הגבעה השנייה (אזור הקרון). עד שלב זה, הכוח לא נתקל בהתנגדות.

לעומת זאת, כוח הלח"י, שנע מבית וגן לבית מזמיל, נתקל בצרור יריות מצרף הפח, דקות לאחר שניתנה הפקודה לנוע, ומפקד הכוח נהרג. תחילה פקדו כוחות הצבא על עודד חי להמתין, מתוך מחשבה שכוח הלח"י יצליח בכל זאת לכבוש את הגבעה, שממנה אפשר היה לחפות על כיבוש חרבת חממה. אולם כשנתקלו אנשי הלח"י במארב, קיבל עודד חי את הפקודה: "קדימה! עלה על חרבת חממה!"

לוחמי "יהונתן" הגיחו מבין שורות הגפנים והחלו לרדת באוכף האחרון שהפריד בינם לבין היעד. הגבעה הייתה נטועה בדלילות והשיפוע מתון. אלי זוהר הוביל את הכוח. עודד חי וקשריו הלכו אחריו. לפתע נורה צרור יריות מחרבת חממה והמפקד, עודד חי, נהרג במקום.

לוחמי "יהונתן" נעצרו והחלו להתארגן למצב החדש. במכשיר הקשר ביקשו אישור להמשיך בפעולה, בפיקודו של אלי זוהר. רק מעטים מהלוחמים ידעו שעודד חי נהרג. מסביב הכול היה חשוך. אלי זוהר ארגן את הנערים לעלייה על חרבת חממה. כוח רתק הוצב על הגבעה והחיילים החלו לנוע במדרון הדרומי של חרבת חממה (אזור הדרך מ"בקעת הקהילות" מערבה). כשהתקרבו לרגלי חרבת חממה מדרום, העפילו במדרון הדרומי וטיפסו על טרסות גבוהות, מדרגות חקלאיות עתיקות בגובה של כשלושה מטרים, כשהם יורים בכל כלי נשקם. בהתקרבתם לראש הגבעה התפתח קרב רימונים. הכוחות היו קרובים אלה לאלה וגדעון להב, לוחם "יהונתן", שמע את צעקות הערבים: "אג'א ג'יש אל יאהוד!" (בא צבא היהודים!).

עם שחר כבשו לוחמי "יהונתן" את כיפת חרבת חממה והתארגנו להגנה על המקום, אלא שבראש הגבעה לא ניתן היה להתחפר, בשל הסלעים הגדולים והשטוחים וגלי האבנים. הצמחייה הייתה דלילה ולא סיפקה מסתור. בינתיים, דבר מותו של עודד חי נודע לכל הנערים-לוחמים והבשורה הקשה הלמה בהם.

מותו של עודד חי הביא לכך, שהיכרות הלוחמים את חרבת חממה לקתה בחסר ומנעה מהם התחפרות והגנה כנדרש. עודד הכיר את ביצורי התורכים ואת רשת התעלות החובקות את הגבעה ממערב ומדרום. לא כך אלי זוהר ושאר הלוחמים. לכן הם התארגנו בראש ההר ולא בתשתית הגנתית ראויה. התעלות שנשארו הפקר שימשו את הערבים להתארגנות לקראת התקפת הנגד, תוך יתרון של התקפה מתעלות מוגנות.

לכוח הלוחם הצטרפה בשבת אחר הצהריים, בזמן מתקפת הנגד הערבית, כיתת לוחמי "יהונתן", שנשארה בלילה הקודם עם מחלקת החי"מ. היא תגברה את הלוחמים במקלע וב-300 כדורים. בשעה 11:00 החלה ארטילריה של הלגיון מטווחת את חרבת חממה. הפגזה של מספר שעות גרמה לפצועים רבים, שרוכזו בעמדת הפיקוד, שלא הייתה אלא בור מים שטוח ועגול בראש הגבעה.

ההפגזה נפסקה לאחר מספר שעות, אלא שבחסותה קרבו ערבים לגבעה והתבצרו בתעלות ההגנה שחפרו התורכים בשעתם. מתעלות אלו קרבו ועלו לראש הגבעה, תוך שהם ממטירים אש עזה ומטילים רימונים. הלוחמים עשו ככל שביכולתם הדלה. כמעט כל אנשי סגל הפיקוד נפצעו. בונקר הפיקוד התמלא בפצועים. אלי זוהר, פצוע בעצמו, רץ בין העמדות לעודד את אנשיו. כשראה את הערבים עומדים פרוסים ברחבה השטוחה ומוכנים להסתערות הסופית על לוחמי "יהונתן", נכנס לתחנת איסוף הפצועים, לקח את המרגמה המושבתת ומספר פצצות מרגמה, ויצא אל מול הערבים המסתערים. הוא הניח את המרגמה על הקרקע והחל לירות מעל לראשי חייליו, עד שקנה המרגמה התפרק מבסיסו. פגזים אלה ניפצו את קו ההתקפה הערבי. מקלען ערבי חוסל ביריות הלוחמים והכוח הערבי נשבר ונסוג. השקט חזר לחרבת חממה.

אבדות לוחמי "יהונתן" היו כבדות. חמישה הרוגים ופצועים רבים, מלבד המ"פ, שנהרג בדרך אל היעד. במוצאי שבת הוחלפו לוחמי "יהונתן" וירדו מחרבת חממה. הפצועים פונו לבית וגן, חלקם בהליכה, חלקם באלונקות ואחד על גבי פרדה. ברדתם מההר ערכו מפקד והנה לוחם אחד חסר. הם חזרו וסרקו את ההר. רק כעבור שלושה ימים נמצאה גופתו של לוחם זה צפה בבור מים בראש הגבעה. כנראה שנפצע בעיניו ובתנועתו בראש הגבעה לא הבחין בבור המים, נפל וטבע בו, בעיצומה של התקפת הנגד הערבית.

ביום 11 ביולי 1948 הובאו חללי פלוגת "יהונתן" מקרב חרבת חממה לקבורה בבית העלמין הארעי בגבעת רם.

באותו לילה (ה-11 ביולי 1948) שוב יצאו לוחמי חי"מ לכיבוש בית מזמיל. שלושה לילות לאחר מכן יצאה פלוגת "יהונתן", עם כוח אצ"ל, לכיבוש מלחה. ב-17 ביולי 1948 יצאו מפקדי הגדנ"ע, עם שתי מחלקות חי"מ, לכיבוש מיס קרי (אורה). תושבי עין כרם ברחו מכפרם עם כיבוש חרבת חממה והכפר נפל למחרת היום לידי כוחות צה"ל, ללא קרב. ב-18 ביולי, עם אכיפת ההפוגה השנייה על ידי מועצת הביטחון, הושלמה המשימה להרחבת הפרוזדור הדרום-מערבי של העיר. ללוחמי "יהונתן" מקום מרכזי במערכה זו.⁸

⁸ תיאור כיבוש חרבת חממה וסביבתה מובא מהמקורות הבאים: (1) אריאלי, י' (תשס"ג 2003). גדי"ע ירושלים בתש"ח. משרד הביטחון ההוצאה לאור. עמ' 153-172. (2) סיור בהדרכת אלי זוהר, קיץ 2004. (3) סיור לוחמים ביום 22.7.2005.

מצפה כרם - פיתוח יער ירושלים

ביום כ"ב באב תש"ט, 17 באוגוסט 1949, קיימה מדינת ישראל את צוואתו של חוזה המדינה, ובלוויית כ-6,000 נבחרים הובל תיאודור הרצל למנוחות בפסגת הר שאראפה, ההר הנישא במערב ירושלים. בנקודה הגבוהה ביותר, בגובה של 834 מטר, לקול תופים ושופרות, הורד הארון ונטמן באדמת ההר.

הר שאראפה, אשר עד 1948 היה בבעלותם של ערבים, תושבי הכפר הסמוך עין כרם, ועליו הטרסות המעובדות והמחצבות הפתוחות, שגבלו בחרבת חממה, הפך מיד אחרי הלוויה הממלכתית להר הרצל, לאתר הלאומי המרכזי של מדינת ישראל.⁹

ומהו הנוף שנשקף מראש ההר, באותה עת, לעיני האלפים שבאו לפקוד את קברו של חוזה המדינה? הרכסים והוואדיות ממערב, אדמות נטושות של הכפרים עין כרם ודיר יאסין, טרסות חקלאיות בנות אלפי שנים, הבנויות בצורה אופקית לאורך מאות מטרים ולאורך קווי גובה, כל אלה יצרו תבנית נוף, המדגישה את המבנה הטופוגרפי של האזור ואת תבליט הנוף החשוף.

כבר בשנת 1951, בבוא עולים חדשים להשתכן בכפר הנטוש דיר יאסין, הוחל בייעור מדרוני ההר, הפונים דרומה, כדי להעסיק את העולים. עבודת ייעור זו נמשכה ארבע שנים ובמסגרתה יוערו 400 דונם. אולם, אש-שגגה שנפלה בחורש איכלה כמעט את כולו. מבין אודי הגזעים הגה יוסף וייץ, מראשי קק"ל ומהפעילים המרכזיים בהתיישבות וברכישת קרקעות, בקיץ 1956, את הרעיון לנטיעת יער גדול מימדים במבוא הבירה, לפארה ולהדרה.¹⁰

תכנית האב של ירושלים קבעה רצועת ירק, העוקפת את גבולה המוניציפלי מצד דרום-מערב ומחברת בקשת רחבה את שכונת גבעת שאול עם הר הרצל מצד אחד, ואת כפר מי נפתוח ממערב-דרומה עד שכונת סנהדריה, מצד שני. רצועה זו משתרעת על כ-4,000 דונם מדרונות טרשיים ותלולים. סקר שנעשה ברצועה הראה, שאת היעד שלה, רצועת ירק, ניתן להשיג על ידי יער בן מיליון אילנות ירוקי עד ונשירים.

⁹ שביט, א' (1995). הר הרצל. **מוסף הארץ**, 29.12.95.

¹⁰ מרבית המידע לפרק זה לעניין תולדות יער ירושלים מקורו ב: וייץ, י' (1970). **היער והייעור בישראל**. רמת גן: מסדה. עמ' 367-376 (הפרק "אילנות בירושלים וסביבתה").

טקס הקדשת כיכר קלוצניק ביצד ירושלים, 1.6.1959. צלם: משה שויקי, ארכיון קק"ל

בעל הבית על הקרקע המיועדת היה האפוטרופוס הכללי. היחסים שבין האפוטרופוס הכללי לבין הקרן הקימת לישראל לא היו טובים במיוחד, וכשהקרן הייתה מעוניינת בקרקע כלשהי, היה עליה לשלם לאפוטרופוס הכללי טבין ותקילין. מרדכי איש שלום, שכיהן באותה עת כראש העיר ירושלים בפועל, ראה את ההזדמנות הגדולה, הפעיל קשריו ולחציו על האפוטרופוס הכללי והצליח לשכנעו לתת את הקרקע בחינם. כך נחתם ב-10.5.1956 הסכם משולש בין קק"ל (יוסף וייץ), עיריית ירושלים (מרדכי איש שלום) ורשות הפיתוח (משה לוי), על פיו קרן הקימת לישראל תקבל את הקרקע ללא תשלום. עיריית ירושלים התחייבה לסלול את הכבישים וקרן קימת לישראל קיבלה על עצמה את כל עבודות הסיקול, הכשרת הקרקע, הנטיעות והייעור.¹¹

באותו יום פרסמה עיריית ירושלים, בשידור מספר 38 "לאזרח ירושלים", את ההודעה הבאה: "היום נחתם זיכרון דברים בין העירייה, קק"ל ורשות הפיתוח, בדבר יער ירושלים, לפיו ינטעו 4,000 דונם בסביבות ירושלים, בתקופה של שלוש שנים. קק"ל תשקיע בעבודה זו מיליון ל". ביום שלישי הבא מתחילים בעבודה, ולא זו בלבד שזה יביא לשינוי פני הנוף של ירושלים ואבניה ילבשו ירק, אלא זה ייתן גם 20,000 ימי עבודה לפועלי העיר בשנה זו וכן בשנים הבאות."¹² עבודות הפיתוח והייעור החלו וכעבור כעשר שנים ניטעו כ-1,244,000

¹¹ איש שלום, מ' (תשמ"ט). **בסוד חוצבים ובונים**. ירושלים: הוצאת אגודת "שלם". עמ' 284.
¹² מובא אצל וייץ.

עצים בשטח של 3,500 דונם; נסללו דרכים באורך של 15 ק"מ, בהן דרך סלולה מגבעת שאול עד "יד ושם"; הותקנו שלושה שערי כניסה ליער - מהשכונות יפה נוף וגבעת שאול וכן מ"יד ושם"; פולסו שבילים להולכי רגל, פותחו עשר כיכרות רחבות, חניונים וגני שעשועים לילדים.⁴³

גבעת חרבת חממה הייתה ל"מצפה כרם". ממרומי הכיפה, בגובה של 778 מטר, נשקף נוף הרי ירושלים: נבי סמואל, גבעת הראדאר, מבשרת ירושלים ומעוז ציון, שהפכו למבשרת ציון, הקסטל, תל צובה, הר הטייסים, מיס קרי, הלוא היא אורה, נחל שורק ומאגר עין כרם, דיר יאסין שהייתה להר נוף, נחל רבידה, גבעת הברושים ובית זית, בית הספר החקלאי עין כרם, קריית הדסה, קריית מנחם, ובית מזמיל, שהייתה לקריית היובל. במבט עורפי נראה לכל ה"פנתיאון הלאומי", הממוקם בהר הרצל וב"יד ושם".

שתי רחבות נבנו לרווחת הציבור במצפה כרם. האחת, בקצה דרך העפר המוליכה מ"יד ושם", רחבת סאקר. השנייה, במורד המערבי, ליד חפירות התורכים ממלחמת העולם הראשונה, "רחבת קלוצ'ניק", ע"ש נשיא "בני ברית" לשעבר. רחבה זו מוכרת ברבים בשל ארז בן-גוריון הנטוע בה.

סיפורו של הארז הוא, שבשנת העשור למדינת ישראל רצתה עיריית ירושלים לקיים אירוע גדול לציון העשור ולכבודו של דוד בן-גוריון. יוסף וייץ ומרדכי איש שלום הלכו אל בן-גוריון לקבל הסכמתו לקריאת היער על שמו. בן-גוריון סירב בתוקף ואמר קצרות ובאירוניה: "תקראו את היער על שם דוד המלך". עם תחילת פעולות הפיתוח והנטיעה ביער ירושלים הוזמן דוד בן-גוריון לחזות במעשה. כשבא למקום, היו שם יוסף וייץ, מרדכי איש שלום ואנשים נוספים (מלבד אנשי הביטחון). יוסף וייץ הכין עץ ארז וכיבד את בן-גוריון בנטיעתו. ארז זה נקרא "ארז בן-גוריון". במשך שנים שימשה פינה זו אתר לביקורים של אורחים מכובדים ותיירים.⁴⁴

בדופן ההר, ברחבת קלוצ'ניק, ליד "סלע הפיל" ובנחל רבידה, מצויים כוכים בסלע, הנקראים קולומבריום. שרידים דומים מוכרים מאתר מערות בית גוברין והחוקרים משערים, שאולי זהו מתקן לגידול יונים, שהעניקו לגבעה את שמה חרבת חממה (חורבת היונים). ייתכן שאף כאן השרידים היו בדופן בור או מערה, שהתמוטטו עם השנים, או כתוצאה מעבודת חפירת תעלות ההגנה על ידי התורכים, במלחמת העולם הראשונה.

⁴³ באופן סמלי, יוזמי היער, יוסף וייץ ומרדכי איש שלום, מונצחים ביער ובשוליו. הדרך המוליכה מגבעת שאול ליער לאורך נחל רבידה נקראת "דרך יוסף וייץ", והכביש הנושק בין בית הכרם והיער - נקרא "דרך איש שלום".

⁴⁴ מובא אצל איש שלום.

נטיעת ארז בן-גוריון, 1.1.58. צילום: אדגר הירשביין, ארכיון קק"ל

במורד הגבעה ובסמוך לכביש יער ירושלים (יפה נוף - יד ושם) נמצא "נתיב ההגנה" - אתר הנצחה לארגון "ההגנה". שביל מהאתר אל פסגת מצפה כרם, דרך ארז בן-גוריון מתוכנן לביצוע בעתיד.

בשנים האחרונות, יער ירושלים מאוים על ידי הפיתוח העירוני של העיר. שטחו הצטמצם ל-1,250 דונם. היער הפך ל"ריאה הירוקה" של תושבי ירושלים בכלל, ולמתגוררים בסמוך, בפרט. שביל מסומן להולכי רגל מאפשר מסלול טבעתי מיפה נוף למצפה כרם, וחזרה ליפה נוף. שבילי יער מוליכים מכביש היער ושולטים מכוונים אל ארז בן-גוריון. פיתוח "יד ושם" ו"בקעת הקהילות" מאפשר ביקור במצפה כרם למבקשים להגיע ברכב. מצפה כרם, מהאתרים הראשונים ביער ירושלים, משמש עד היום מוקד מעניין ומרתק למבקרים ביער.

גבעת עוֹדד חי

מידי קיץ, בכל שנה ושנה, עורך אלי זוהר סיור ללא תשלום (סל"ת), מטעם החברה להגנת הטבע, לחרבת חממה, ומספר את סיפורה של פלוגת "יהונתן" ואת סיפור כיבוש חרבת חממה. בסיורו בקיץ של 2005 (תשס"ה) נסגר מעגל ונוסף הסיפור שיובא להלן:

יוסף סרוקה, יליד קרקוב שבפולין, הצליח לשרוד את מוראות השואה תחת השלטון הנאצי בפולין. בלילה שבין ה-31 בדצמבר 1945 לראשון בינואר 1946 עזב עם אמו ואחותו את פולין ועבר לצ'כיה. בסופו של דבר, הגיע לבלגיה, שם היה לו דוד.

בסביבות אפריל 1946 הגיעו חיילי הבריגדה היהודית לבלגיה, לאחר חופשה בארץ, והביאו עמם מכתבים מארץ ישראל. אחרי ימים מספר הגיע חייל אחד ליוסף ואמר לו: "אתה רוצה לעלות ארצה? תבוא מחר לדדרמונדה, שם יש מחנה גדול של הבריגדה. תגיד לחייל בשער שאתה בא לחיים. יכניסו אותך".

יוסף נסע למחרת לדדרמונדה, הגיע עם מזוודה לבסיס ונכנס לחדר שבו שהו חיילים מספר. "אם אתה רוצה לעלות ארצה, בוא מחר עם מעט דברים", אמרו לו. ואכן, למחרת הגיע יוסף למקום ביער, בשם "וילה אלטון", ושם החלו שני סמלים מהבריגדה ללמד את יוסף ופליטים אחרים כמותו ולאמנם לפי המתכונת הבריטית.

היו אלה שלהי ימי מלחמת העולם השנייה והבריגדה היהודית עמדה בפני פירוק. הלוחמים עתידים היו לשוב הביתה, לארץ ישראל, לפי סדר שחרורם מהבריגדה, ולא בשחרור של יחידות שלמות. במחנות שהוקמו בארצות השפלה שבאירופה נעשו פעולות בממדים גדולים ומקיפים, בעזרת קציני החינוך והסעד, להכנה ולהכשרה של חיילי הבריגדה לחזרתם ולשילובם בחיי היום-יום בארץ ישראל.⁴⁵ בה בעת, עמדו להישאר באירופה רבבות פליטים יהודים אשר בדרך נס שרדו את השואה. מרביתם שהו במחנות ריכוז, שהפכו למחנות עקורים. המצב שם היה גרוע וראשי היישוב התלבטו בשאלות: מה יהא עמם? מה יהיה הלאה? מניין יבוא עזרם? מי ימשיך לטפל בהם, לעודדם, לטעת בהם תחושת שייכות? מי ימשיך להבריח אותם דרך הגבולות ויביאם לנמלי היציאה מיבשת אירופה?

⁴⁵ ליפשיץ, י'. ק' (תש"ז). ספר הבריגדה היהודית. תל אביב: יבנה. עמ' 397.

ואז הופיעו אצל החיילים נחום שדמי ודוד בן-גוריון, שסיפרו על המתרחש בארץ ישראל ועל ההחלטה לחדש את המאבק בבריטים.

הוחלט להשאיר באירופה, לאחר פירוק הבריגדה, כמה עשרות חברים, שישתלבו בפעילות הדרכה, ארגון הכשרות ובעיקר לצורכי "הבריחה". כיצד הם יישארו? האם ייהפכו לעריקים? לא נשמע נעים, לאחר שנות השירות הארוכות. ואז צץ הרעיון למצוא מחליפים לחיילי הבריגדה באירופה, מקרב הפליטים היהודים מהמחנות, שיתחזו לחיילים. כך לא יוצמד חלילה תג של עריקים לחיילים היהודים הארצישראלים.

משנפלה ההחלטה בדבר "מחליפים" חיפשו מועמדים מתאימים, אך הדבר לא היה קל. צריך היה לבחור באנשים מהימנים ונוצרי סוד, שישכילו להתמודד עם זהותם החדשה.

בית ספר למחליפים נפתח בבלגיה, בבית אחוזה גדול, בין הערים גנט ובריסל.⁴⁶ למחזור הראשון נבחרו 25 בחורים, יוצאי ארצות שונות, דוברי כמה שפות. רק מעטים דיברו עברית ולבודדים היה ידע, כזה או אחר, בשפה האנגלית. לכולם רקע משותף - הם שרדו לאחר שנים של מאבק כמעט נואש עם החיים בגטאות, במחנות, במקומות מסתור ובקרב הפרטיזנים. בשלושת השבועות שהוקצו לכל מחזור לימדו אותם, ראשית לכל, איך מתנהגים כחיילים בצבא הוד מלכותו, הקפידו על פריטי לבוש, על הליכה זקופה, הצדעה נכונה, צחצוח וגילוח, תספורת צבאית והתנהגות במגרש המסדרים, בחדר האוכל ובשאר המקומות הציבוריים. כמו כן, לימדו אותם את משמעות הפקודות בשפה האנגלית ואפילו קומץ משפטים בשפה זו "השגורים" בפיהם של חיילים. על המחליפים היה לשנן ולהכיר את שמותיהן של הדרגות השונות בצבא האנגלי וכיצד להתנהג ולהתייחס לבעלי הדרגות, כמו צורת הפנייה, התייצבות והצדעה. שיאו של הקורס היה במפגש שבין המחליפים לחיילים.

במקרים לא מעטים לא תאמו המחליפים-כפילים את החיילים אשר את זהותם עמדו לקבל. הדבר אמור היה לגבי צבע השיער, כמות השיער, הגובה ומבנה הגוף. חייבת הייתה להיות התאמה, אם רצו שהמבצע יעבור בשלום.⁴⁷

עודד חי נולד בירושלים בשנת 1928, למד בבית הספר "תחכמוני", ב"גימנסיה העברית" ברחביה והיה פעיל בשבט הצופים "מצדה". בגיל 14 הצטרף ל"הגנה". בהיותו בן 17 עזב את הלימודים והתנדב לבריגדה היהודית, שם גילה את מלוא

⁴⁶ מקום זה נקרא "דפנה" לפי שם קיבוץ דפנה שבגליל העליון. אינני יודע אם יוסף סרוקה הגיע לכאן או לבית ספר מקביל.

⁴⁷ דגן, ש'. (1996). **הבריגדה היהודית: הגדוד השלישי**, תל אביב: הוצאה לאור איגוד החיילים המשוחררים. ועד הגדוד השלישי והקן הישראלית על שם תד אריסון.

יכולתו הרוחנית והארגונית בעבודתו המסורה בקרב הפליטים בהולנד ובבלגיה. עם פירוק הבריגדה התנדב להישאר בשליחות ה"הגנה" באירופה.

כך נוצרה הזהות המוחלפת - הזהות הכפולה בין יוסף סרוקה לעודד חי. אחרי ההשתלמות בבית הספר למחליפים חזר יוסף סרוקה לדדרמונדה ופגש את עודד חי לפגישה קצרה, שבה ישבו שניהם בחדר, על גבי מיטה, ועודד חי לימד את יוסף סרוקה כיצד להיות עודד חי.

"שמך עודד חי, הוריך חיאל ואסתר, אחותך גילה. אתה גר בירושלים בדרך אפרתה 8, למדת בתחמוני...". כך ישבו מספר שעות, שבמהלכן יוסף למד להכיר את זהותו של עודד חי. למחרת נתן עודד חי ליוסף סרוקה את הניירות והקיטבג והם יצאו כל אחד לדרכו.

וכך, יוסף סרוקה היה לעודד חי. כשצעדו ושרו את שיר הפלמ"ח, לימד עצמו לחזור על השורה: "אנו אנו הפלמ"ח". אחרי שבוע החלו המחליפים בנסיעות לארץ ישראל, דרך צרפת ואלכסנדריה, משם לקססין (מחנה גדול ליד קהיר), שבו שהו כמה שבועות. באחד המסדרים ענה יוסף YES כשקראו בשמו של עודד. אחד החיילים אמר לו בשקט: "אני יודע שאתה לא עודד", אולם לא חשף את זהותו הבדויה. בהגיע המועד, עלו על רכבת לרפיח, שם עברו לרכבת מנדטורית לרחובות. חילופי הרכבות היו ליוסף בבחינת הגעה לפלשתינה - ארץ ישראל. בתקופת השואה, יוסף חלם, כי בבואו לארץ ישראל (מן הסתם חלם כי יגיע באונייה) ייפול על ברכיו. בתחנת הרכבת של רפיח, השער לארץ ישראל, ירד יוסף מהרכבת ונפל על ברכיו, כשהקיטבגים על גבו. כל זאת, לעיני שוטרי המשטרה הצבאית הבריטיים, שנשארו המומים במקומותיהם.

יוסף הגיע לרחובות. נערות רחובות קיבלו את פני החיילים בכוסות של מיץ תפוזים ומיץ אשכוליות. כל הכפילים כונסו בנפרד. הקיטבג של עודד חי נלקח מיוסף, שלא נכנס למחנה הצבאי ברחובות, אלא הופנה לקיבוץ נען. הוא צולם וב-17.7.1946 קיבל תעודת זהות מנדטורית.

עודד חי נשאר באירופה. מבגיה עבר לאיטליה, שם הכין ובחן את המוכשרים לתפקידים ב"הגנה" בארץ. ביוני 1946 היה מפקד מחלקת "הקלט", אי שם בהרי האלפים. אחר כך היה למפקדו של קיבוץ "פרומקה" (קיבוץ ההכשרה והעלייה של תנועת "דרור" מפולין. נקרא ע"ש פרומקה פלוטניצקה).

ב-1946 פיקד עודד על "הבריחה" בהרי האלפים השוויצרים והתמסר לסייע לפליטי השואה במעבר הגבול הלא חוקי, מצרפת לאיטליה. רשמיו מעבודתו פורסמו ב"דבר השבוע" תחת הכותרת "בין גבולות". עודד עצמו מכונה ברשימה זו בשם "איתן".

בשובו לארץ נרשם עודד כתלמיד במחלקה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים, ובמקביל פעל בשורות ה"הגנה" כמארגן שיעורי חג"ם (חינוך גופני מורחב) בבתי הספר בירושלים. עם פרוץ המאורעות השתתף בפעולות בדרום ירושלים ובינואר 1948 הומלץ לקורס מ"מים במחנה דורה שליד נתניה. עודד יצא לקורס, סיימו ועם שובו לירושלים מונה, על ידי יהושע אריאלי, כמפקד פלוגת "יהונתן". עם מחלקה זו עלה להר ציון. עודד פיקד גם על יחידת חי"מ. בהפוגה הראשונה הדריך בקורס מכי"ם, ולאחר מכן התאמן עם פלוגת "יהונתן" בגן סאקר. כאשר התלקחו הקרבות מחדש נשלח בראש פלוגתו לחרבת חממה, ושם נפל.¹⁸

יוסף סרוקה לא פגש בארץ ישראל את עודד חי ולא ידע כלל מתי עודד חזר לארץ. בינואר 1949, כשחזר מחזית פלוגה, נשלח למחנה נופש 774 בירושלים, והלך לבקר אצל יחיאל חי, אביו של עודד. שניהם התרגשו עד מאוד (אימו של עודד נפטרה מספר שבועות לפני נפילתו של בנה).

יוסף סרוקה בנה את ביתו בחיפה. כשיחיאל חי עבר לחיפה עם בתו גילה, בשל עבודתה, יצרו עם יוסף סרוקה ומשפחתו קשרים, שנשמרו עד יום מותם של בני משפחת חי.

ליוסף סרוקה נולדה בת ראשונה ולאחריה בן, שנקרא ע"ש אביו, שנהרג בשנת 1942 בעיר אומן, בקרב בין הרוסים לגרמנים. כשנולד בנו השלישי, קרא שמו עודד.

עודד סרוקה עלה לקברו של עודד חי בבית הקברות הצבאי בהר הרצל. על מצבה הניצבת על קברו של עודד חי חקוקות המילים "סמל עודד חי", שכן עודד נהרג לפני היות דרגות בצבא. הוא נטמן בשיח' באדר, בבית עלמין ארעי, וכשהועבר למנוחת עולמים בהר הרצל, נחקקה על המצבה דרגת סמל. כך גם בספר "זיכור" של צה"ל ובמסמכים הרשמיים, מוזכר עודד חי ז"ל כחייל שדרגתו סמל. הדבר לא נתן מנוח לעודד סרוקה. בעקשנות ובמאמץ, הצליח לשנות את דרגתו של עודד חי ז"ל לדרת סרן, ההולמת את תפקידו האחרון כמ"פ (מפקד פלוגה).

ביום 22.7.2005 נערך בבית העלמין הצבאי בהר הרצל טקס גילוי מצבה לסרן עודד חי. משפחת סרוקה, קרובי משפחת חי, לוחמי פלוגת "יהונתן" ורבים אחרים, שהסיפור המרגש נגע לליבם, באו וחלקו כבוד לעודד חי וללוחמי פלוגת "יהונתן", שבזכותם חרבת חממה בידינו. הם סיירו בעקבות אלי זוהר והלוחמים ושמעו מפי יוסף סרוקה את סיפור ה"כפילות".

¹⁸ אריאלי, י'. (עורך ראשי), אמיר, א'. (תחקיר וכתובה). גדנ"ע ירושלים בתש"ח. משרד הביטחון והוצאה לאור.

אפילוג

מעגלים שזורים זה בזה בסיפורה של חרבת חממה, אשר הפכה למצפה כרם, וראוי שתוכר ברבים כ"גבעת עודד חי". עודד שהצטרף לבריגדה כדי לסייע לפליטי השואה ומצא את מותו בגבעה שהייתה ל"יד ושם", אתר ההנצחה לשואה ולפליטים. "בקעת הקהילות", לרגלי חרבת חממה, קושרת בין עודד חי ל"כפילוג" - יוסף סרוקה הפליט. עודד הצבר הארצישראלי נפל במפנה הדרומי של הר הזיכרון והגבורה, וטמון במפנה הצפוני של ההר, בבית העלמין הצבאי. שביל צר מוליך מחרבת חממה לבית העלמין, שביל המחבר קצוות לסיפור מופלא של מלחמה וגבורה, שואה ותקומה, ישראל וגולה, זיכרון והנצחה.

כתיבה: אפרים שלאין
עריכה: אלישבע מאי
עיצוב: סטודיו "קרן הפקות"
תמונות: אפרים שלאין, ארכיון הצילומים של קק"ל
בהוצאת מרחב מרכז, יחידת הפרסומים, קרן קימת לישראל
www.kkl.org.il 1-800-350-550

